

Ljudevit Hanžek

Sveučilište u Splitu, Filozofski fakultet, Sinjska 2, HR-21000 Split
ljuhan@ffst.hr

Epistemička i instrumentalna racionalnost

Sažetak

Epistemička je racionalnost racionalnost vjerovanja, dok je instrumentalna racionalnost racionalnost djelovanja. Ako vjerovanje može biti instrumentalno (i)racionalno, čini se da je moguć i sukob između epistemičke i instrumentalne racionalnosti. Teza o nesumjerljivosti tvrdi da je takav sukob nerješiv zato što se epistemička i instrumentalna racionalnost ne mogu smisljeno usporediti. Međutim, kad bi uspjela redukcija jedne od ovih vrsta racionalnosti na onu drugu, taj sukob bi se (u načelu) mogao riješiti. Iako redukcija epistemičke racionalnosti na instrumentalnu može izgledati obećavajuće, kategorička normativnost epistemičke racionalnosti i dalje ostaje značajan problem.

Ključne riječi

epistemička racionalnost, instrumentalna racionalnost, teza o nesumjerljivosti, kategorička normativnost, hipotetička normativnost

Uvod

Tema je ovoga rada sukob između epistemičke i instrumentalne racionalnosti te specifičan pokušaj rješenja toga sukoba.¹ Prvo ću pojasniti razliku između epistemičke i instrumentalne racionalnosti, a zatim i prikazati mogućnost njihova sukoba. Nakon toga analizirat ću redukcionističko rješenje toga problema, s posebnim naglaskom na redukciju epistemičke racionalnosti na instrumentalnu.

1. Dvije vrste racionalnosti

Epistemička je racionalnost racionalnost vjerovanja, a instrumentalna je racionalnost racionalnost djelovanja. Epistemički su racionalne osobe čija su vjerovanja konzistentna i odgovaraju dokaznoj građi, a instrumentalno su racionalne osobe koje znaju svoje postupke prilagoditi svojim ciljevima, tj. postupati na način koji će im pomoći u ostvarenju ciljeva. Razlikovanje između ovih dviju vrsta racionalnosti intuitivno je plauzibilno;² ljudi redovito ocjenjuju racionalnost tuđih vjerovanja, kao i postupaka (Feldman 2000, Kelly 2003, Lehrer 1999, Audi 2004).

1

Zahvaljujem Dariu Škarici na pomoći pri svim fazama izrade ovoga članka.

2

U filozofiji je ta distinkcija također prisutna od samih početaka; moglo bi se reći da je Aristotelovo razlikovanje teoretske i praktič-

ne mudrosti u osnovi isto što i ovdje navedena razlika između epistemičke i instrumentalne racionalnosti, pogotovo uzmemo li u obzir značaj pojma *eudaimonia* u Aristotelovoj etici, koja moralno postupanje čini i instrumentalno racionalnim.

Iz epistemološke perspektive temeljna razlika između tih dviju vrsta racionalnosti sastoji se u njihovu odnosu prema istini. Epistemičku racionalnost obično smatramo vodičem do istine – ako je neka osoba epistemički racionalna, onda će njena vjerovanja uglavnom biti istinita. Stvari se ipak malo kompliciraju s obzirom na različita metafizička gledišta na istinu. Pretpostavimo li metafizički realizam, tj. tezu da je neki sud istinit ako ima odgovarajući odnos sa stvarnošću nezavisnom od umova spoznajnih subjekata, i k tome tvrdimo da su epistemički racionalna vjerovanja ujedno i istinita vjerovanja, tada smo zapravo tim spoznajnim subjektima (subjektima čija su vjerovanja epistemički racionalna) pripisali svojstvo nepogrešive spoznaje stvarnosti nezavisne od uma.

Ipak, ne čini se da neka osoba mora nepogrešivo spoznavati da bismo je smatrali epistemički racionalnom. Moje vjerovanje da sada sjedim za računalom može biti neistinito (možda me vara zli demon, možda sam mozak u posudi u kojemu računalo proizvodi perceptualna iskustva nerazlučiva od iskustava koja bih imao da stvarno sjedim za računalom, možda sam u vrlo uvjerljivoj snu...), ali samim time ne bi postalo iracionalno. Naime, sve dok imam *dobre dokaze* za to da sada sjedim za računalom, moje je vjerovanje da sada sjedim za računalom epistemički racionalno, bez obzira na to je li sud u koji vjerujem istinit (Foley 2000). Ovakva je teza problematična zato što se čini da je prevelik ustupak skeptiku – naime, ako je uvijek moguće da neko subjektovo vjerovanje bude neistinito bez obzira na to koliko ono bilo racionalno, razumno je upitati se mogu li takva vjerovanja tvoriti znanje. Mnogo bi elegantnija bila jedna od antirealističkih pozicija (idealizam, pragmatizam, verifikacionizam), jer za takve pristupe na koncu nema razlike između sudova u koje je racionalno vjerovati i istinitih sudova.

Sve dok kriterije racionalnosti vjerovanja ne držimo ujedno i kriterijima istinitosti vjerovanja (a realisti moraju razlikovati te dvije stvari), prisiljeni smo na tvrdnju o postojanju nekakve pouzdane korelacije između tih dvaju skupova svojstava svakoga vjerovanja. Skeptik bi inzistirao na neutemeljenosti takve tvrdnje; budući da nam je samo jedan od tih dvaju skupova svojstava izravno dostupan (ono što vjerovanje čini racionalnim, tj. dokazna građa), nije jasno kako bismo mogli znati da su ta svojstva u korelaciji s onim svojstvima koja vjerovanje čine istinitim. Makar takav izazov držim opravdanim i filozofski izuzetno relevantnim, na ovome mjestu ne bih se upuštao u raspravu sa skepticom; jednostavno ću pretpostaviti da je radikalni skepticizam neistinit i da čak i uz uvijek prisutnu mogućnost pogreške postoji korelacija između svojstava koja čine vjerovanje u neki sud racionalnim (to su dokazi) i svojstava koja ga čine istinitim (nekakvo stanje stvari u svijetu).

Dakle, makar nije tako da su sudovi u koje je epistemički racionalno vjerovati nužno i istiniti, takvi su sudovi ipak *vjerojatno istiniti*.³ Ono što vjerovanje u te sudove čini epistemički racionalnim jest *dokazna građa*⁴ koju subjekti posjeduju ili, kraće, *dokazi*. Stoga možemo predložiti sljedeću tezu o epistemičkoj racionalnosti kao njenu definiciju:

- Epistemički je racionalno vjerovati samo u sudove za koje imamo dobre dokaze.

Budući da se dokazna građa koju spoznajni subjekti posjeduju stalno mijenja, i epistemička se racionalnost vjerovanja u neki sud mijenja kroz vrijeme; ako mi netko kaže da pada kiša (a nemam razloga sumnjati u vjerodostojnost svoga sugovornika), za mene je epistemički racionalno vjerovati da pada kiša. Za nekoga drugoga ne mora biti epistemički racionalno vjerovati u taj sud

(možda je toj osobi netko vjerodostojan rekao da ne pada kiša), a i za mene takvo vjerovanje može postati epistemički iracionalno (ako izađem na ulicu i ugledam vedro nebo).

Instrumentalna se racionalnost pak odnosi prvenstveno na djelovanje (a ne na vjerovanje), a možemo je sažeti u sljedećoj tezi:

- Instrumentalno je racionalno činiti ono što će pomoći ostvarenju naših ciljeva i želja.

Ako netko želi položiti ispit, instrumentalno je racionalno učiti; ako pak netko želi izgubiti na tjelesnoj težini, instrumentalno je iracionalno sjediti pred televizorom i jesti čips. Budući da se instrumentalna (i)racionalnost odnosi prvenstveno na nečije radnje, nije odmah jasno kakav je odnos između epistemičke i instrumentalne racionalnosti. Taj odnos postaje jasniji kada uočimo da i vjerovanje u sudove može biti instrumentalno racionalno ili iracionalno. Recimo da student/ica polaže jako važan ispit – u tom je slučaju za njega (ili nju) instrumentalno racionalno vjerovati da će dobro proći na ispitu – bez obzira koliko je dobro naučeno ispitno gradivo, samopouzdanje mu/joj može samo pomoći.⁵ S druge strane, uvijek je instrumentalno iracionalno vjerovati da će ispit loše proći, pa čak i u slučaju da je student uistinu loše naučio gradivo.⁶

2. Sukob između epistemičke i instrumentalne racionalnosti

Ako je zaista tako da možemo ocjenjivati i epistemičku i instrumentalnu racionalnost nekog vjerovanja, je li moguće da te dvije vrste racionalnosti dođu u sukob? Je li moguće da vjerovanje u neki sud bude epistemički racionalno, a instrumentalno iracionalno (ili pak obrnuto)? Budući da nema (barem na prvi pogled) logičke veze između tih dviju racionalnosti,⁷ čini se da je takav su-

3

Izraz *vjerojatno istiniti* može asociirati na bejzovijanski pristup epistemologiji; namjera mi je taj izraz koristiti u više-manje neutralnome smislu – sud je vjerojatno istinit onda kada je, uzmemo li u obzir određenu dokaznu građu, znatno *izglednije* da jest istinit nego da nije ili znatno *očekivanije* da jest istinit nego da nije. Očito je da se ovdje radi o klasičnome pojmu vjerojatnosti, ali zbog toga nije nužno usvojiti matematizirani pristup epistemologiji.

4

Dokazna građa za neki sud obuhvaća druge *sudove* u koje taj subjekt vjeruje i njegovo *perceptualno iskustvo* (Conee i Feldman 2004, 84).

5

Slično možemo reći i za sportska natjecanja – uvijek je instrumentalno racionalno za sportaše ili sportske ekipe vjerovati u svoj uspjeh.

6

Tezi da vjerovanje u sud može biti instrumentalno racionalno ili iracionalno protivi se Robert Audi tvrdnjom da se u situacijama u kojima nam se čini da postoje instrumentalni razlozi za vjerovanje u neki sud zapravo radi o određenoj radnji koja je instrumentalno (i)racionalna – to

je čin proizvodnje vjerovanja u samome sebi (Audi 2004). Recimo da nam se čini da je instrumentalno racionalno vjerovati u sud P. Prema Audijevome mišljenju, tu se radi o tome da je instrumentalno racionalno *natjerati* samoga sebe *na vjerovanje* u P (putem autosugestije, selektivnog izlaganja dokazima, zanemarivanja dokaza koji ne idu u prilog sudu P...), ali vjerovanje u P može biti jedino epistemički (i)racionalno (Audi 2004). Čini mi se da Audi ipak previđa lakoću kojom možemo pojam instrumentalne racionalnosti primijeniti na sama vjerovanja; nekad je jednostavno korisno nešto vjerovati ili ne vjerovati. Isto tako, radovi brojnih filozofa jasno govore da se ni oni ne slažu s Audijem – Feldman i Kelly izričito govore o instrumentalnoj ili praktičnoj racionalnosti vjerovanja u sudove (Feldman 2000; Kelly 2003), a pokušaji redukcije epistemičke racionalnosti na instrumentalnu (o čemu će kasnije biti riječi u radu) jasan su dokaz da ni ti autori ne vide problem u ideji da vjerovanja mogu biti instrumentalno (i)racionalna.

7

To znači da epistemička racionalnost neke osobe ne implicira njenu instrumentalnu racionalnost i obrnuto.

kob moguć. Da bismo se u to uistinu uvjerali, promotrimo nekoliko mogućih primjera.

Prvi primjer. Neki čovjek boluje od teško izlječive bolesti. Recimo da se ne radi o smrtonosnoj bolesti, već o nekoj koja čovjeku pričinja izuzetne teškoće u svakodnevnom životu. Prema svojoj relevantnoj medicinskoj dokumentaciji, takva bolest je neizlječiva, a i klinički su pokazatelji čovjekova stanja loši. Unatoč svim tim činjenicama, kao i liječnikovoj sumnji u mogućnost izlječenja, tom je čovjeku instrumentalno racionalno vjerovati da će se izlječiti. Takvo vjerovanje mu nikako ne može odmoći, a moguće je da mu pomogne (*placebo* efekt). Uza sve to, posve je jasno da je vjerovanje u sud »Ozdravit ću« epistemički iracionalno za toga čovjeka, budući da dokazna građa kojom on raspolaže nimalo ne podupire taj sud.⁸

Drugi primjer. Kao drugi primjer uzmimo nešto slično već spomenutom slučaju studenta koji polaže ispit. Dakle, student ide na ispit, a profesor koji će ga ispitati na glasu je kao veoma strog i zahtjevan. Taj student neistinito vjeruje da nije tako, unatoč svjedočanstvu svojih kolega i brojnim lošim ocjenama koje su oni dobili. Tome je studentu instrumentalno racionalno vjerovati da profesor nije strog jer će na taj način opušteno učiti i time mnogo bolje naučiti gradivo nego što bi to bio slučaj da je istinito vjerovao kako je profesor strog. Unatoč tome, očito je da dokazna građa kojom taj student raspolaže nikako ne podupire sud »Profesor nije strog«, što znači da se opet radi o raskoraku između epistemičke i instrumentalne racionalnosti.⁹

Treći primjer. Kao posljednji primjer uzmimo Pascalovu okladu, poznati pragmatički argument za vjerovanje u Božje postojanje. Pascal nam govori da su dokazi za Božje postojanje oskudni¹⁰ i da ne podupiru vjerovanje da Bog zaista postoji (Pascal 1969, 112–113) – takvo vjerovanje nije epistemički racionalno. S druge strane, mnogo je korisnije vjerovati da Bog postoji nego da ne postoji. Naime, vjerujemo li da Bog postoji i ponašamo li se onda u skladu s time, čeka nas nagrada u obliku vječne sreće u raj. Ne postoji li Bog, potratit ćemo ovozemaljski život. Ako pak vjerujemo da Bog ne postoji, u slučaju da je to tako dobit ćemo ovozemaljski život pun užitaka. U slučaju da Bog postoji, a mi ne vjerujemo u to i ponašamo se kao da ga nema, čeka nas vječna kazna u paklu. Kako Pascal kaže, između konačnog i beskonačnog nema mjere¹¹ te se svakako više isplati vjerovati u Božje postojanje (Pascal 1969, 114) – takvo je vjerovanje instrumentalno racionalno.

Ovi se slučajevi intuitivno čine mogućima, a to znači da je moguć i sukob između epistemičke i instrumentalne racionalnosti; moguće je da vjerovanje u neki sud bude s epistemičkog gledišta opravdano, ali da ujedno i onemogućava postizanje ciljeva i ostvarenje želja dotičnoga spoznajnog subjekta.¹² U takvoj je situaciji sasvim prirodno upitati se što je racionalnije, koju od tih dviju vrsta racionalnosti treba slijediti. Treba li vjerovati u sud za koji postoji snažna dokazna građa bez obzira na loše posljedice koje to može imati za pojedinca ili pak treba učiniti ono što je u interesu tog pojedinca makar to rezultiralo neopravdanim (epistemički iracionalnim) vjerovanjem?¹³

Jedan mogućí odgovor jest da na takvo pitanje nema odgovora. U slučaju sukoba između epistemičke i instrumentalne racionalnosti jednostavno ne postoji »racionalniji« izbor – te se dvije vrste racionalnosti ne mogu svesti ni na kakav zajednički nazivnik i onda usporediti. Po uzoru na Thomasa Kellyja, to stjajalište možemo nazvati *tezom o nesumjerljivosti* (Kelly 2003):

- Epistemička i instrumentalna racionalnost nesumjerljive su; nije ih moguće uspoređivati ili mjeriti i njihov je potencijalni sukob nerješiv.

Na prvi se pogled ova teza može činiti odustajanjem od traženja rješenja – nije moguće da je sve što možemo reći o takvoj situaciji to da je vjerovanje u sud epistemički racionalno ali instrumentalno iracionalno (ili obrnuto). Zar u svakodnevnom životu ne uspoređujemo racionalnost raznih postupaka i onda procjenjujemo kojemu treba dati prednost? Isto to činimo i s vjerovanjima – procjenjujemo što je racionalnije vjerovati u kojoj situaciji, a što je pak manje racionalno.

U svakom je slučaju točno da vrlo često važemo racionalnost raznih postupaka i/li vjerovanja i onda pojedinome dajemo prednost pred drugima. No, gotovo se uvijek radi o procjenjivanju racionalnosti pojedinog postupka u odnosu na druge postupke ili pojedinog vjerovanja u odnosu na druga vjerovanja. Ako sam suočen s izborom između nabavljanja čokoladnog napitka i očuvanja svog života, za mene će jedan od tih izbora biti instrumentalno racionalniji od drugoga, ovisno o tome koje mjesto u hijerarhiji važnosti zauzimaju pojedine moje želje i ciljevi (Kelly 2003). S druge strane, ako imam čvrste dokaze da je batler počinio zločin, vjerovanje da je netko drugi počinio zločin manje je racionalno od vjerovanja da ga je batler počinio (Kelly 2003).

Ocjenjivanje racionalnosti međusobno isključivih stanja stvari nije problematično sve dok se radi o istoj vrsti racionalnosti. Kada se pak radi o različitim tipovima racionalnosti, nije odmah očito da postoji nekakva »krovn«
racionalnost pod koju se sve druge mogu supsumirati i međusobno usporediti (Feldman 2000). Bilo bi to kao da nas dijete upita koja je lutka veća – ona koja je niska i zdepasta ili ona koja je viša i uža (Feldman 2000, 692)? Naravno, uvijek je moguće reći da je jedna od dviju vrsta racionalnosti očito važnija – neka je to epistemička – i da u situacijama kakve su gore opisane

8

Ovakav primjer je dosta čest u epistemološkoj literaturi (npr. Audi 2004).

9

Ono što je ovdje bitno jest to da postoje ljudi za koje bi ovo vrijedilo. Sasvim je sigurno da bi nekim studentima strah od strogog profesora pomogao da učinkovitije uče, ali mislim da se možemo složiti da postoje ljudi kojima bi to pak bila otegotna okolnost.

10

Teško je pitanje je li Pascal uistinu mislio da se Božje postojanje ne može racionalno dokazivati. Njegovo glavno filozofsko djelo (*Misli*) fragmentirano je i mnogi su njegovi dijelovi u dijaloškom obliku pa nije jasno koji govornik predstavlja Pascala. Ipak, većinski je stav da Pascal uistinu nije vjerovao u mogućnost racionalnog dokazivanja Božje opstojnosti. Bitno je to da su okolnosti u samom argumentu poznatom kao Pascalova oklada takve da nema dobrih dokaza za Božju opstojnost.

11

Pascal kaže da je život pun užitaka koji bismo dobili u slučaju da ne vjerujemo u Boga bezvrijedan, i to jer je konačan (Pascal 1969, 114). Čini se da su beskonačnosti raja i pakla jedino što treba uzimati u obzir pri procjeni isplativosti vjerovanja u Boga.

12

Ovdje je zgodno primijetiti da do ovakvoga sukoba može doći čak i da je Audi u pravu kada kaže da vjerovanje u sud ne može biti instrumentalno (i)racionalno. Recimo da se radi o epistemički racionalnom vjerovanju u sud P i instrumentalno racionalnom postupku natjeravanja samog sebe na vjerovanje u sud ne-P. Opet se možemo pitati što je od toga racionalnije; bitno je jedino da epistemički racionalan izbor i instrumentalno racionalan izbor u toj situaciji budu međusobno isključivi, a vjerovanje u P i natjeravanje samoga sebe na vjerovanje u ne-P svakako izgledaju međusobno isključivi.

13

Treba uočiti da je u središtu ovoga rada sukob između znanja (ili opravdanog vjerovanja) i koristi, tj. ostvarenja subjektivih ciljeva. Potencijalni sukob svake od ovih dviju vrsta racionalnosti s moralno ispravnim postupkom mnogo je složenija tema za koju jednostavno nema mjesta u ovome radu. To pitanje, naime, ovisi i o etičkoj teoriji koju netko prihvaća (po nekim teorijama ne bi bio moguć sukob između moralno ispravnog postupka i instrumentalno racionalnog postupka, budući da je ovaj prvi samo podvrsta drugoga), a to je mnogo kompleksnija tema od temeljnih i nekontroverznih postavki o epistemičkoj i instrumentalnoj racionalnosti koje čine polazište za ovaj rad.

treba slijediti epistemičku racionalnost a ne instrumentalnu. Takva je tvrdnja problematična zato što mnogima i nije baš očito da je to slučaj (od relevantnih autora mogu navesti već citirane Thomasa Kellyja i Richarda Feldmana), a do sukoba je intuicija u filozofskoj debati bolje doći što kasnije jer su oni također (u pravilu) nerješivi.

3. Redukcionističko rješenje?

Druga strategija kojom bi se mogao razriješiti naizgled nerješiv sukob između epistemičke i instrumentalne racionalnosti jest *redukcija* jedne vrste racionalnosti na drugu. Kada bi se pokazalo da se u slučajevima prividnoga raskoraka između epistemičke i instrumentalne racionalnosti zapravo radi o samo jednoj vrsti racionalnosti, nesumjerljivosti bi nestalo.¹⁴ To bi značilo da su prije spomenuti slučajevi sukoba tih racionalnosti nemogući – jednostavno nije moguće da vjerovanje u neki sud istodobno bude i epistemički racionalno i epistemički iracionalno, kao ni da neki postupak bude istodobno instrumentalno racionalan i instrumentalno iracionalan. Bilo bi besmisleno tomu se protiviti pozivajući se na intuitivnu plauzibilnost gore navedenih primjera. Naime, moguće je da se ta redukcija pokaže uvjerljivijom i plauzibilnijom od spomenutih primjera – a onda je epistemički racionalno promijeniti svoj sud o tim primjerima.

Promotrimo za početak opciju po kojoj se instrumentalna racionalnost može reducirati na epistemičku. To bi značilo da kada nam se god čini da je neki postupak racionalan ili da je nešto racionalno učiniti (u smislu da će postupanje na taj način pomoći ostvarenju pojedinčevih ciljeva), radi se zapravo o tome da je racionalno vjerovati u neki sud. Mislim da je odmah jasno koliko je ova teza neuvjerljiva; naime, ona implicira ili to da je sve čime se ljudi bave vjerovanje u sudove, ili to da se ljudski postupci i djela ne mogu ocjenjivati kao racionalni ili iracionalni. Obje su implicirane teze izrazito problematične – prva je očito neistinita (djelovanje je možda i važniji dio ljudskog života od vjerovanja), a ni druga nije mnogo uspješnija (ljudski postupci i djela mogu se ocjenjivati kao racionalni ili iracionalni).

S redukcijom epistemičke racionalnosti na instrumentalnu stvari stoje poprilično drugačije. Brojnim se filozofima u dvadesetom stoljeću to činilo izvedivim, ponajprije zbog toga što bi takva redukcija učinila *naturalistički* pristup epistemologiji mnogo uvjerljivijim. Naturalizirana je epistemologija projekt snažnijeg vezivanja epistemologije uz prirodne znanosti, prije svega psihologiju. Poznata je Quineova teza kako treba odustati od pokušaja rješavanja tradicionalnih epistemoloških problema (kao što je utemeljenje čitavog znanja na logici i osjetilnom iskustvu) i početi promatrati epistemologiju kao dio psihologije (Quine 2000). Uspješna naturalizacija epistemologije trebala bi pokazati kako se brojne ideje i pojmovi tradicionalne epistemologije mogu svesti na naturalistički prihvatljive termine, no jedna od glavnih poteškoća za uspjeh tog projekta sasvim je sigurno *normativnost* epistemologije. Općeprihvaćen je stav da su temeljni epistemički pojmovi normativni pojmovi: dokaz je ono što nam *daje za pravo* u nešto vjerovati, a vjerovanje je opravdano ako ga *smijemo* imati (a to znači da je vjerovanje epistemički racionalno). Taj je stav jasno izrazio Jaegwon Kim:

»Ali opravdanje je očito normativno. Ako je vjerovanje za nas opravdano, onda je s epistemičke točke gledišta *dopušteno* i *razumno* pristati uza nj, i bilo bi *epistemički neodgovorno* pristati uz vjerovanja koja mu proturječe (...) Epistemologija je normativna disciplina jednako koliko, i u istom smislu kao i normativna etika.« (Kim 2000, 281; prev. Lj. H.)

Budući da su izrazi *opravdano vjerovanje* i *epistemički racionalno vjerovanje* više-manje sinonimi, slijedi i da je epistemička racionalnost normativna. *Treba* vjerovati u sudove za koje postoje dobri dokazi, a *ne smije* se vjerovati u sudove za koje nema dovoljno dokaza – ova rečenica izražava epistemičke norme¹⁵ koje bi većina ljudi smatrala neproblematičnima. Normativnost epistemičke racionalnosti predstavlja problem za naturaliziranu epistemologiju zato što se prirodne znanosti ne mogu uspješno nositi s normama. Sudovi su prirodoznanstvenih teorija deskriptivni, a iz deskriptivnih sudova ne mogu se izvesti normativni sudovi.

Ono što je relevantno za ovaj rad jest to da stvari stoje poprilično drugačije s instrumentalnom racionalnošću; instrumentalna se racionalnost ne čini problematičnom u kontekstu naturalizma (Kelly 2003) pa su naturalisti i te kako zainteresirani za reduciranje epistemičke racionalnosti na instrumentalnu. Stoga treba obratiti pozornost na te pokušaje i ocijeniti njihov uspjeh. Prije svega, treba uočiti da je i instrumentalna racionalnost normativna; ako je instrumentalno racionalno od osobe učiniti nešto u nekoj situaciji, onda bi ta osoba *trebala* učiniti to u toj situaciji. Isto tako, ako je instrumentalno iracionalno postupiti na određeni način, onda ta osoba *ne bi smjela* postupiti na taj način. Dakle, instrumentalna racionalnost nije neproblematična za naturaliste zbog manjka normativnosti – ona je i te kako normativna. Da bismo lakše razumjeli zašto instrumentalna racionalnost unatoč svojoj normativnosti ne predstavlja problem za naturalizam, treba prvo nešto reći o dvjema različitim vrstama normativnosti.

Distinkcija koju je uveo Kant, a koja se i kasnije održala u moralnoj filozofiji, jest ona između *hipotetičkih imperativa* i *kategoričkih imperativa* (Audi 1999, 465). Hipotetički imperativ pravilo je postupanja koje ima logički oblik implikacije: »Ako želiš postići cilj x, postupaj na način y!« i može se primijeniti na subjekt samo ako je x uistinu njegov cilj. Za nekoga tko ne želi postići x ne možemo reći da bi trebao postupati na način y. Kategorički imperativ pak ima oblik: »Postupaj na način y!« i primjenjuje se na subjekt bez obzira na to koji su njegovi ciljevi – sama činjenica da je subjekt umsko biće znači da je pod obvezom postupanja na način y (Audi 1999, 465). U ostatku ću rada govoriti o hipotetičkim i kategoričkim normama a ne imperativima iz jednostavnoga razloga što se ti izrazi češće koriste u epistemološkoj literaturi (sam izraz ne mijenja ništa na stvari). Za ovu raspravu važan je različit odnos tih dvaju tipova normi spram prirodoznanstvenih spoznajnih metoda.

Dok se kategoričke norme i nakon pomnijega razmatranja stvari čine nedostupnima znanstvenome istraživanju, situacija je bitno drukčija s hipotetičkim normama. To je zato što je svaka hipotetička norma ekvivalentna nekome sudu o *najučinkovitijemu ostvarenju nekoga cilja*, a ti se sudovi daju spoznati prirodoznanstvenim metodama. Da stvar ilustriram primjerom: recimo da je nečiji cilj zdravlje – neka osoba želi biti zdrava, želi očuvati ispravno funkcioniranje organizma i stoga je zanima što u tu svrhu treba činiti, tj. koje

14

Bi li nužno nestalo nesumjerljivosti? Nije li moguće da su dva međusobno isključiva vjerovanja jednako epistemički racionalna ili pak da su dva međusobno isključiva postupka jednako instrumentalno racionalna? To je moguće, ali treba primijetiti da se tu ne radi o nesumjerljivosti nego o jednakome stupnju racionalnosti. Dva se vjerovanja ili dva postupka daju usporediti po stupnju racionalnos-

ti i rezultat je da su jednakoga stupnja. Kod nesumjerljivosti u slučaju epistemički racionalnog ili instrumentalno iracionalnog vjerovanja radi se o tome da se to dvoje uopće ne da usporediti.

15

Epistemičke su norme pravila za formiranje vjerovanja izražena imperativnim rečenicama.

norme treba slijediti. Očit odgovor jest da se treba obratiti liječniku koji će joj reći koji su načini očuvanja zdravlja. Liječnik to zna zato što su prije njega generacije liječnika i znanstvenika tražile odgovor na to pitanje i, koristeći se opažanjima i eksperimentima, naučili koji postupci rezultiraju zdravljem organizma, a koji rezultiraju bolešću. Ako pak znamo koji postupci vode do zdravlja, ne treba nam nikakva dodatna informacija da bismo formulirali hipotetičku normu; u slučaju da *y* označava skup postupaka koji čuvaju zdravlje organizma (određena prehrana, tjelovježba, redoviti pregledi, slušanje liječnika) i u slučaju da znamo da osoba želi očuvati zdravlje, norma će glasiti: »Ako želiš očuvati zdravlje, čini *y*«. Očito je da je vrsta normativnosti povezana s instrumentalnom racionalnošću hipotetička normativnost. Netko je instrumentalno racionalan ako čini ono što će ga dovesti do određenoga cilja (npr. uči da bi dobio dobru ocjenu), a to činiti znači upravo slijediti određenu hipotetičku normu (»Ako želiš dobiti dobru ocjenu, uči!«).

Možda su tako i epistemičke norme samo izrazi sredstava koji vode do željenih epistemičkih ciljeva; ako želimo ostvariti te ciljeve, trebali bismo slijediti te norme, a ako nam ti ciljevi nisu zanimljivi, ne trebamo ni norme slijediti. Ono što je posebno važno za ovu raspravu jest da nam sada znanost može pomoći u otkrivanju epistemičkih normi. Trebamo samo pažljivo analizirati koji postupci (*postupci* bi u slučaju epistemologije bile strategije razmišljanja i formiranja vjerovanja) vode do željenih ciljeva, a očito je da bi nam prirodna znanost pri toj analizi bila od pomoći.¹⁶ Ovdje se sada postavlja pitanje koje bi nam to ciljeve epistemičke norme pomogle ostvariti. Neki autori misle da se radi o općim ciljevima, dok drugi drže da su u pitanju specifični epistemički ciljevi – kao takvi se najčešće spominju *istina* i *razumijevanje* (Kitcher 1992; Kornblith 2002, 149).

Teza da formiranje vjerovanja prema epistemičkim normama pomaže ostvarenju općih ciljeva koje netko ima svodi se na to *da je istina korisna*.¹⁷ Hilary Kornblith to argumentira na sljedeći način: svatko ima neke želje koje želi ostvariti; recimo da se radi o čovjeku koji želi kupiti kvalitetan toster (Kornblith 2002, 155–156). Da bi ostvario tu želju, on mora razmisliti o tome koji bi ga niz postupaka doveo do ostvarenja te želje uz najmanji utrošak vremena i novca, ali ne nauštrb kvalitete kupljenoga tostera. Zbog toga mora pregledati tehničke karakteristike raznih tostera, usporediti njihove cijene, možda se i informirati kod nekoga o njihovim performansama... Da bi te zadatke uspješno izvršio i tako ostvario svoju želju, dotični se treba moći osloniti na svoje razmišljanje i zaključivanje; drugim riječima, njegov spoznajni sustav mora biti *pouzdan*, mora generirati istine u visokome postotku slučajeva jer inače neće doći do ostvarenja ni jedne od njegovih želja. *Istina* je temeljna epistemička vrijednost zato što nam *posjedovanje istinitih vjerovanja omogućuje da ostvarimo druge želje*; zbog toga bi nam istina trebala biti posebno važna i trebali bismo težiti formiranju istinitih vjerovanja bez obzira na to koje želje imali:

»Upravo zato jer se od naših spoznajnih mehanizama traže procjene koje se odnose na naše interese, i to točne procjene, kriteriji prema kojima ocjenjujemo te spoznajne mehanizme moraju biti izolirani od većine onoga što intrinzično cijenimo, ma što to bilo. To nam daje razlog da se zanimamo za istinitost svega što nam je inače važno. To nam također daje razlog da ocjenjujemo naše spoznajne mehanizme prema tome koliko nas uspješno vode do istine, i epistemičke se ocjene upravo na to odnose. Tu istina igra najvažniju ulogu.« (Kornblith 2002, 158; prev. Lj. H.)

Znači, instrumentalno je racionalno slijediti epistemičke norme jer će nam to pomoći u ostvarenju želja. Time je i epistemička racionalnost postala podvrsta instrumentalne racionalnosti – djelovanja prilagođenog ciljevima.

Međutim, ova Kornblithova teza nije istinita. Nije tako da će nam posjedovanje istinitih vjerovanja pomoći ostvarenju bilo kojeg cilja koji imamo; ranije navedeni primjeri sukoba između dviju racionalnosti uvjerljivo nam pokazuju da je moguće da neistinito vjerovanje bude korisno i da isto tako istinito vjerovanje bude štetno za ostvarenje pojedinačnih ciljeva (primjer studenta koji neistinito vjeruje da profesor nije strog).

Ipak, ako istinita vjerovanja i nisu nužno korisna na individualnome planu, možda je drugačija situacija na široj razini – na razini vrste (ili populacije, ovisno o tome što netko smatra jedinicom evolucije). Možda su istinita vjerovanja ono što je omogućilo našim precima da se snađu u okolini i prežive, omogućivši time nama da danas raspravljamo o epistemičkoj i instrumentalnoj racionalnosti. I takav argument možemo naći kod Kornblitha (Kornblith 2002). U svojoj knjizi Kornblith argumentira kako *znanje* donosi evolucijsku prednost vrsti koja ga posjeduje; budući da znanje nužno uključuje *istinito vjerovanje*, slijedi da je istina korisna na razini vrste:¹⁸

»Fokusranje na prilagođenost tih spoznajnih kapaciteta okolini prisiljava nas na objašnjenje mogućnosti uspješnog ponašanja, a upravo objašnjenje uspješnog ponašanja zahtijeva pojam znanja nasuprot običnom vjerovanju. Znanje objašnjava mogućnost uspješnog ponašanja u okolini, a takvo ponašanje objašnjava sposobnost.« (Kornblith 2002, 57; prev. Lj. H.)

Kada bi pripadnici neke vrste posjedovali samo neistinita vjerovanja, ne bi uspjeli opstati u svojoj ekološkoj niši. Činjenica da su opstali govori nam da su njihova vjerovanja većinom bila istinita. A ako je tako da su vjerovanja većinom istinita, onda su pouzdano proizvedena. Dakle, činjenica da su određene biološke vrste i danas prisutne u prirodi govori nam da su pripadnici te vrste koji su živjeli u prošlosti posjedovali znanje (pouzdanu proizvedena *istinita* vjerovanja) i prenijeli ta istinita vjerovanja na svoje potomke.

Protuargument kako prirodna selekcija ne bira istinita vjerovanja nego vjerovanja koja organizmu pomažu da opstane u niši Kornblith odbacuje koristeći se ovom analogijom: želimo li stvarno reći da prirodna selekcija nije odabrala određeni oblik zuba u mesoždera, već da je odabrala samo povećanu sposobnost preživljavanja koju je mesožderu donio taj oblik zuba (Kornblith 2002, 60)? A ako je tako da prirodna selekcija odabire i pojedinačne osobine a ne samo povećanu sposobnost preživljavanja, zašto ne bi i posjedovanje pouzdano proizvedenih istinitih vjerovanja bila odabrana osobina?

Ovaj je argument neuspješan zato jer isključuje mogućnost da neistinita vjerovanja mogu biti korisna za preživljavanje. Kornblithova je analogija sa zubom mesoždera loša zato što nekoliko redaka nakon što je iznio tu analogiju, piše ovako:

»Unatoč tome, razumna je tvrdnja da su te osobine odabrane za te konkretne funkcije jer sposobnost životinja da izvrše te funkcije u načelu pogoduje njihovu preživljavanju.« (Kornblith 2002, 60; prev. Lj. H.)

16

Npr. mogli bismo metodama kognitivne psihologije detaljno istražiti koje sheme zaključivanja koriste pojedinci za koje smatramo da ostvaruju spoznajne ciljeve koje i mi želimo ostvariti (Stich 1993).

17

Pod uvjetom da nam formiranje vjerovanja prema epistemičkim normama omogućuje spoznaju istine, a to će priznati svatko osim skeptika.

18

Kornblithov argument uključuje dodatni element, a to je da spoznajni sustav te vrste mora biti *pouzdan* – mora proizvoditi istinita vjerovanja u visokome postotku (Kornblith 2002). To ne bi trebalo biti sporno; poprilično je jasno da onaj tko misli da su istinita vjerovanja korisna, ne misli da će jedno istinito vjerovanje u skupu od tisuću vjerovanja donijeti korist tome pojedincu.

Kako vidimo, prirodna selekcija bira pojedine osobine *zato* jer te osobine doprinose sposobnosti preživljavanja. Dakle, Kornblith ipak tvrdi da istinita vjerovanja doprinose preživljavanju. Je li to uistinu tako?

Prvo što treba reći jest da odgovor na ovo pitanje ovisi o teoriji istine koju pojedinac zagovara. Ako je netko pristaša pragmatističke teorije istine, prema kojoj se istinitost nekoga vjerovanja sastoji u njegovoj koristi koju donosi organizmu i društvu, onda su po definiciji istinita vjerovanja ona koja su pomogla vrsti da opstane. Međutim, ako je netko pristaša realističke teorije istine,¹⁹ teško je vidjeti zašto bi istinita vjerovanja nužno²⁰ doprinosila opstanku neke vrste.

Dapače, lako je moguće da je upravo obrnuto. Zamislimo sljedeću situaciju. Pripadnici neke životinjske vrste (nazovimo je X) žive u okolišu u kojem ima mnogo (ali ne samo) crvenih predmeta. Ima crvenih stijena, crvenih biljaka, crvenih životinja. Među tim je životinjama i jedna vrsta opasnih grabežljivaca, također crvene boje, nazovimo tu vrstu G; važno je reći da je to jedina vrsta crvenih predmeta u okolini vrste X koja je opasna za vrstu X, a isto tako treba napomenuti da nijedan predmet crvene boje u okolini vrste X nije hrana vrsti X (drugim riječima, nijedan crveni predmet nije potreban za preživljavanje vrsti X).²¹ Recimo da pripadnici vrste X gaje vjerovanje sljedećega propozicijskog sadržaja:

(1) Samo oni crveni predmeti koji su pripadnici vrste G su opasni.

Ako pripadnik vrste X uoči pripadnika vrste G, to vjerovanje u konjunkciji sa željom za samoodržanjem nagnat će ga u bijeg. Sada zamislimo da pojedini pripadnici vrste X počnu gajiti sljedeće vjerovanje:

(2) Svi su crveni predmeti opasni.

Očito je da je vjerovanje (1) istinito dok je vjerovanje (2) neistinito. Ipak, lako je vidjeti kako bi pripadnici vrste X koji gaje vjerovanje (2) mogli biti u evolutivskoj prednosti u odnosu na svoje rođake koji vjeruju u (1). Naime, neka je razlika između tih dvaju pripadnika vrste X samo u pogledu posjedovanja vjerovanja (1) ili (2). Ukoliko se ne bi radilo o spoznajno sofisticiranijoj vrsti, to bi bilo moguće (inače bi razlika u pogledu posjedovanja tog vjerovanja sa sobom donijela i razliku u drugim vjerovanjima, zbog logičkih veza među tim vjerovanjima). Ono što je posebno važno, neka su perceptualni mehanizmi obiju skupina pripadnika vrste X jednaki. To znači da će broj slučajeva u kojima će ti organizmi pogrešno klasificirati predmete koje su percipirali biti jednak; mogućih pogrešaka ima mnogo, ali za ovaj primjer posebno su relevantne dvije.

Jedna je pogrešna klasifikacija percipiranog predmeta kao crvenog kada on to nije (organizam neistinito vjeruje »Ovaj predmet je crven«), a druga je pogrešna klasifikacija predmeta kao ne-G kada je on G (organizam neistinito vjeruje »Ovaj predmet je ne-G« – vjerojatnije je da bi to vjerovanje bilo izraženo drukčije, recimo kao »Ovaj predmet je P« gdje se P odnosi na bilo koji crveni predmet u okolini vrste X koji nije G). Oni pripadnici vrste X koji vjeruju u (2) u prednosti su pred onima koji vjeruju u (1) upravo zbog razlike u njihovu ponašanju u situacijama pogrešne klasifikacije predmeta kao ne-G kada je predmet G.

Naime, oni pripadnici vrste X koji vjeruju u (1) u takvim situacijama neće pobjeći (jer samo pripadnike vrste G drže opasnim), dok njihovi rođaci koji vjeruju u (2) hoće (jer sve crvene predmete drže opasnim). Budući da su kao uvjet postavljene jednake perceptualne sposobnosti tih organizama, to znači

da će broj pogrešnih klasifikacija predmeta kao ne-G kada je on G biti jednak u obje skupine pripadnika vrste X.²²

Ne treba nas buniti ni to što će se u tim situacijama raditi i o istinitom vjerovanju onih pripadnika vrste X koji vjeruju u (2). Naime, oni će u situaciji opažanja crvenog predmeta koji je ujedno i pripadnik vrste G imati istinito vjerovanje »Ovaj predmet je opasan«, bez obzira na to jesu li ga ispravno klasificirali kao G ili ne. Oni pripadnici vrste X koji vjeruju u (1) imat će u situacijama kada pogrešno klasificiraju pripadnika vrste G kao ne-G neistinito vjerovanje »Ovaj predmet nije opasan«. Moglo bi se prigovoriti da je posjedovanje neistinitog vjerovanja (2) korisno samo zato što kao posljedicu može imati posjedovanje istinitog vjerovanja. Mislim da je taj prigovor neuspješan, i to iz dva razloga. Prvo, nije jasno zašto bi to bio problem – činjenica je da bi i tada posjedovanje neistinitog vjerovanja bilo korisnije od posjedovanja istinitog vjerovanja, bez obzira na to da je ono korisno na način da uzrokuje neko drugo istinito vjerovanje. Drugo, ako bi se nekome to uistinu činilo ozbiljnom manom, primjer možemo lako modificirati. Neka umjesto (1) neki pripadnici vrste X iznenada počnu vjerovati u poprilično čudan, i neistinit sud:

(3) Svi crveni predmeti jako neugodno mirišu.

Ugledavši neki crveni predmet, ti će organizmi smjesta pobjeći, ali zato da bi izbjegli neugodan miris a ne zato što misle da je taj predmet opasan.²³ U tom slučaju ne možemo govoriti o nekom istinitom vjerovanju o tom konkretnom crvenom predmetu (»Ovaj predmet jako neugodno miriše«), ali će ponašanje onih pripadnika vrste X koji vjeruju u (3) biti istovjetno ponašanju onih koji vjeruju u (2) te će evolucijska prednost koju će oni time steći pred svojim rođacima koji vjeruju u istinit sud (1) također biti istovjetna.²⁴

19

Prisjetimo se rasprave o odnosu istine i racionalnosti s početka ovoga rada.

20

Ne samo da to nije logički nužno nego nije ni nomološki.

21

Ovaj posljednji uvjet potreban je da se isključi štetan učinak izbjegavanja crvenih predmeta.

22

Ovaj je uvjet od iznimne važnosti; naime, kada bi pripadnici vrste X koji vjeruju u (2) pogrešno klasificirali crvene predmete kao ne-crvene u više slučajeva od svojih rođaka, tada bi se njihova moguća prednost koju bi stekli vjerovanjem u (2) poništila.

23

Slični primjeri mogu se naći u epistemološkoj literaturi.

24

Jedan prigovor čitavom ovom misaonom eksperimentu može biti teza da bi vjerovanje u (2) na duge staze bilo štetno jer bi dovelo do bježanja od bezazlenih crvenih predmeta što bi rasipalo energiju organizama koji bi zbog toga bili u lošijoj poziciji od onih organizama koji ne troše energiju na bježanje od bezazlenih predmeta; time bi se eventualna prednost

vjerovanja u (2) poništila. Radi se o problemu relativnog troška (*cost*) lažno pozitivnih signala u odnosu na lažno negativne. Lažno pozitivni signal je onaj koji signalizira da neko opasno stanje stvari jest slučaj kada ono nije slučaj, a lažno negativni signal signalizira da neko opasno stanje stvari nije slučaj kada ono jest slučaj. Jasno je da nema načelnog odgovora na pitanje je li za organizam korisnije imati veći udio lažno pozitivnih ili lažno negativnih signala u skupu neistinitih signala; odgovor ovisi o relativnim troškovima tih signala koji pak ovisi o točnoj konfiguraciji ekološke niše u kojoj se organizam nalazi (Haselton i Buss, 2000). Misaoni eksperiment naveden u tekstu lako se može modificirati tako da lažno pozitivni signali budu relativno jeftiniji od lažno negativnih – najelegantnija je modifikacija ta da postuliramo veliki udio organizama G u skupu crvenih predmeta u okolini vrste X i organizme G kao vrlo opasne. Tada bi situacije u kojima bi pripadnici vrste X koji vjeruju u (2) uzaludno trošili energiju bile svedene na minimum, a svaka bi pogreška u perceptualnoj klasifikaciji pripadnika vrste X koji vjeruju u (1) bila kobna. Tako bismo opet imali primjer situacije u kojoj je korisnije vjerovati u neistiniti sud nego u istiniti. Zahvaljujem anonimnom recenzentu na primjedbi koja mi je skrenula pozornost na ovaj problem.

Ako je ovaj misaoni eksperiment valjan, slijedi da nema nužne veze između istinitih vjerovanja i sposobnosti preživljavanja.²⁵ Čitav se ovaj argument može činiti protuintuitivnim; uistinu ima nešto čudno u ideji vrste živih bića koja bi bila u radikalnoj zabludi u pogledu svoje okoline i svejedno preživjela. Nasreću, ovaj misaoni pokus ni u jednome trenutku nije imao za cilj dokazati takvo nešto. Sve što sam htio pokazati jest kako je moguće da bića s manje istinitih i više neistinitih (to dvoje nisu isto!) vjerovanja od nekih drugih bića svejedno budu u evolucijskoj prednosti pred tom drugom skupinom bića jer mi se čini da ta mogućnost predstavlja ozbiljnu poteškoću za Kornblithovu tezu kako istinita vjerovanja doprinose sposobnosti preživljavanja, a time i za pokušaj reduciranja epistemičke racionalnosti na instrumentalnu racionalnost.

Teza o epistemičkim normama kao o sredstvima za postizanje epistemičkih ciljeva a ne ciljeva uopće čini se mnogo boljom opcijom za pokušaj svođenja epistemičke racionalnosti na instrumentalnu. Naime, ako su epistemičke norme pravila za formiranje epistemički racionalnih vjerovanja, a epistemički su racionalna vjerovanja ona koja su (vjerojatno) istinita, onda je nužno tako da nam epistemičke norme pomažu pri formiranju (vjerojatno) istinitih vjerovanja.²⁶ Time je jasno da nam epistemičke norme pomažu pri ostvarenju epistemičkih ciljeva, što pak znači da je instrumentalno racionalno slijediti epistemičke norme. Znači li to da je epistemička racionalnost uistinu podvrsta instrumentalne racionalnosti?

Makar je sasvim sigurno istina da je instrumentalno racionalno slijediti epistemičke norme ako netko ima za cilj spoznaju istine, to ne znači da je epistemička racionalnost zapravo instrumentalna racionalnost u službi nečijih epistemičkih ciljeva. Naime, je li instrumentalno racionalno nešto učiniti ili ne učiniti zavisi samo od toga ima li netko određeni cilj ili ne. U slučaju da neka osoba nema epistemičkih ciljeva, toj osobi ne bi bilo racionalno slijediti epistemičke norme – instrumentalna racionalnost jest *relativna s obzirom na pojedinčeve ciljeve*.

To pak znači da bi u epistemički identičnoj situaciji (identična dokazna građa) subjekti koji imaju različite ciljeve trebali vjerovati u različite sudove, što je zasigurno protuintuitivan rezultat; *epistemički relativizam* nije samorazumljiv kao i relativizam instrumentalne racionalnosti. Moglo bi se tvrditi da nekom značajnijem relativizmu nema mjesta jer svi ljudi dijele cilj spoznaje istine. Tu valja istaknuti dvije stvari. Prvo – je li baš tako da svi ljudi kao jedan od svojih ciljeva imaju spoznaju istine? Thomas Kelly misli da nije baš tako da je vjerovanje u istinu naš cilj: naši su ciljevi vjerovanje u partikularne i specifične istine a ne vjerovanje u istine kao takve (Kelly 2003, 623–624). Cilj nam je vjerovanje u istinu o onome što nas zanima (pitanje na ispitu, put do odredišta, iznos na računu), ali postoji toliko irelevantnih i beznačajnih istina za koje je teško vjerovati da mogu biti predmet nečijeg interesa²⁷ (je li broj zvijezda paran ili neparan, koliko zrnaca pijeska sadrži Sahara, je li Bertrand Russell bio ljevak ili dešnjak...). Dapače, moguće je da postoje sudovi za koje mi je u interesu da ne znam jesu li istiniti. Uzmimo za primjer završetak filma koji želim pogledati u kinu, a koji su moji prijatelji već pogledali. U interesu mi je da ne znam kako film završava – dakle, postoji istina koju ne želim spoznati, barem ne u ovom trenutku (Kelly 2003, 626).

Drugi, i još veći problem sa spomenutim pokušajem svođenja epistemičke racionalnosti na instrumentalnu jest to što bi se epistemička racionalnost, čak i kad bi svi ljudi uistinu dijelili neki epistemički cilj, sastojala od postupanja prema hipotetičkim normama. Bez obzira na to što bi svi ljudi imali isti

cilj, ono zbog čega bi trebali slijediti epistemičke norme bila bi kontingentna istina da oni imaju taj cilj. S druge strane, kada je netko u posjedu dokazne građe za neki sud, racionalno je od te osobe vjerovati u taj sud *bez obzira* na to želi li znati je li sud istinit ili ne. Kako ta racionalnost ne može biti instrumentalna (jer ona ovisi o subjektivim ciljevima), očito se radi o epistemičkoj racionalnosti.

Sada se može uočiti važna razlika između epistemičke i instrumentalne racionalnosti. Naime, za razliku od instrumentalne, epistemička se racionalnost ne sastoji u postupanju prema hipotetičkim normama već *kategoričkim* – normama koje se primjenjuju na subjekt bez obzira ima li on/ona ciljeve ili želje čijem bi ostvarenju postupanje prema tim normama pomoglo. Jasan i uvjerljiv argument za to donosi Thomas Kelly (Kelly 2003):

- (P1) Ako postoje situacije u kojima je za nekoga racionalno prihvatiti određeni sud *bez obzira* na to pomaže li to ostvarenju nekoga cilja koji ta osoba ima, onda je epistemička racionalnost kategorički normativna.
- (P2) Takve situacije postoje.
- (K) Epistemička je racionalnost kategorički normativna.

Prva premisa nije sporna; dapače, ukoliko postoje analitičke istine, to je sigurno i prva premisa gornjeg argumenta. Druga je premisa ključna:

»... što netko ima razloga vjerovati ne ovisi o sadržaju njegovih ili njezinih ciljeva na način na koji bi to bilo slučaj da je instrumentalistička koncepcija istinita.« (Kelly 2003, 621; prev. Lj. H.)

Intuitivno je jasna činjenica da nam se može dogoditi da imamo dobru dokaznu građu za vjerovanje u neki sud, a da to vjerovanje ni na koji način ne bi pripomoglo ostvarenju nekoga našeg cilja ili želje. Neovisno o tome, ako imamo dokaze za taj sud, trebali bismo u njega vjerovati, a to dokazuje da epistemičke norme nisu hipotetičke. Ako je tome tako, onda to što je za nas epistemički racionalno vjerovati ne ovisi o tome što želimo ili o tome hoće li nam to vjerovanje na neki način pomoći u ispunjenju želja i ostvarenju ciljeva.²⁸

25

Bi li se moglo tvrditi da iako nema nužne veze između istinitih vjerovanja i preživljavanja, ipak postoji probabilistička veza? Čini mi se da bi se to trebalo argumentirati na jedan od ova dva načina: prvo, kada bismo znali da su u određenim slučajevima istinita vjerovanja pridonijela preživljavanju pojedinih vrsta i kada bismo znali da je takvih slučajeva više od onih u kojima je bilo obrnuto, bilo bi *a posteriori* vjerojatnije da istinita vjerovanja doprinose preživljavanju. Takav nam je argument nedostupan jer bi jednostavno pretpostavio istinitost naših vjerovanja i pouzdanost naših spoznajnih sposobnosti (bilo da smo mi ta vrsta čijem su preživljavanju pomogla istinita vjerovanja, bilo da je to neka druga vrsta koju smo proučili). Alternativno, moglo bi se argumentirati slično kao što sam gore argumentirao o vjerojatnosti perceptualne zabune na temelju sličnosti predmeta – trebalo bi naći neke osobine istinitih vjerovanja koje inherentno doprinose preživljavanju organizama, kao što sam sa svoje strane naveo sličnost predmeta koja inherentno doprinosi mogućnosti zabune. Osobno ne mogu pronaći

nekakvu relevantnu sličnost između tih dvaju primjera, što ne znači da je nema.

26

Naravno, ovaj je argument relevantan jedino u slučaju da je istina naš epistemički cilj, a ona se najčešće drži glavnim epistemičkim ciljem (ne smijemo zaboraviti ni *razumijevanje*).

27

Kelly nije usamljen u zastupanju toga stava; on sam citira brojne autore koji se s njim slažu, a ovdje mogu navesti npr. Kitchera (Kitcher 1992).

28

Što ne znači da epistemički racionalno vjerovanje u sud ne može biti i instrumentalno racionalno. Ako netko ima kao cilj spoznaju istine, onda će za tu osobu ono što je epistemički racionalno biti i instrumentalno racionalno. Da ta osoba nema cilj spoznaje istine, za nju ne bi bilo instrumentalno racionalno vjerovati u taj sud, ali bi to i dalje bilo epistemički racionalno.

»Međutim, iz činjenice da sam potpuno indiferentan spram određenih tema ne slijedi nužno da će mi nedostajati epistemički razlozi za formiranje vjerovanja o tim temama. Ako usprkos potpunom manjku interesa za pitanje je li Bertrand Russell bio ljevak, naletim na snažne dokaze da je bio ljevak, tada imam dobre epistemičke razloge za vjerovanje da je Bertrand Russell bio ljevak. Moji će razlozi biti jednaki kao što bi bili da sam pribavio te dokaze namjerno, zato jer me zanimalo je li Russell bio ljevak. Jednom kada se nađem u posjedu dokaza koji snažno podupiru tvrdnju *p*, tada imam epistemičke razloge da vjerujem *p*, neovisno o tome je li mi trenutni ili prošli cilj vjerovanje istine o *p*, ili bilo što drugo čijem bi ostvarenju vjerovanje istine o *p* pripomoglo. Činjenica da mogu imati epistemičke razloge za vjerovanje u sudove makar mi to ne pomaže u postizanju ciljeva (bilo spoznajnih bilo nekih drugih) nije u skladu s instrumentalističkim poimanjem epistemičke racionalnosti budući da to je li za osobu instrumentalno racionalno činiti Φ uvijek ovisi o ciljevima te osobe.« (Kelly 2003, 625; prev. Lj. H.)

Ako je gornji argument valjan, a mislim da jest, onda je zaključak da je epistemička racionalnost kategorički normativna plauzibilan, što stvara ozbiljne probleme pokušaju njenog reduciranja na instrumentalnu racionalnost.

Zaključak

Budući da je svaki pokušaj redukcije jedne od ovih dviju vrsta racionalnosti na onu drugu izuzetno problematičan, možemo zaključiti da je teza o nesumjerljivosti epistemičke i instrumentalne racionalnosti valjana. To nas svakako ostavlja u pomalo neugodnoj situaciji – željeli bismo znati kako riješiti konfliktnu situaciju. Sve što sam u ovom radu pokušao pokazati jest to da je teško pronaći uvjerljiv filozofski argument za bilo koju od mogućih opcija.

Literatura

Audi, Robert (ur.) (1999) *The Cambridge Dictionary of Philosophy*. Cambridge University Press.

Audi, Robert (2004) »Theoretical Rationality«, u: *The Oxford Handbook of Rationality*, (ur.) Mele i Rawling, Oxford: Oxford University Press, str. 17–44.

Bernecker, Sven i Dretske, Fred (ur.) (2000) *Knowledge. Readings in Contemporary Epistemology*. Oxford University Press, New York.

Conee, Earl i Feldman, Richard (2004). *Evidentialism*. Oxford: Oxford University Press.

Feldman, Richard (2000) »The Ethics of Belief«, *Philosophy and Phenomenological Research*, Vol. 60, No. 3, str. 667–695.

Foley, Richard (2000) »What's Wrong With Reliabilism?«, u: *Knowledge. Readings in Contemporary Epistemology*, (ur.) Bernecker i Dretske, New York: Oxford University Press, str. 166–177.

Greco, John i Sosa, Ernest (ur.) (1999) *The Blackwell Guide to Epistemology*. Oxford: Blackwell.

Haselton, M. i Buss, D. (2000) »Error Management Theory: A New Perspective on Biases in Cross-Sex Mind Reading«, *Journal of Personality and Social Psychology*, Vol. 78, No. 1, str. 81–91.

Hookway, C. i Peterson, D. (ur.) (1993) *Philosophy and Cognitive Science*. Royal Institute of Philosophy.

Kelly, Thomas (2003) »Epistemic Rationality as Instrumental Rationality: A Critique«, *Philosophy and Phenomenological Research*, Vol. 66, No. 3, str. 612–640.

Kim, Jaegwon (2000) »What is 'Naturalized Epistemology'?«, u: *Knowledge. Readings in Contemporary Epistemology*, (ur.) Bernecker i Dretske, New York: Oxford University Press, str. 279–301.

Kitcher, Philip (1992) »The Naturalists Return«, *Philosophical Review*, Vol. 101, No. 1, str. 53–114.

Kornblith, Hilary (2002) *Knowledge and Its Place in Nature*. New York: Oxford University Press.

Lehrer, Keith (1999) »Rationality«, u: *The Blackwell Guide to Epistemology*, (ur.) Greco i Sosa, Oxford: Blackwell, str. 206–221.

Pascal, Blaise (1969) *Misli*. Zagreb: Zora.

Quine, W. V. (2000) »Epistemology Naturalized«, u: *Knowledge. Readings in Contemporary Epistemology*, (ur.) Bernecker i Dretske, New York: Oxford University Press, str. 266–279.

Stich, Stephen (1993) »Naturalizing Epistemology: Quine, Simon and the Prospects for Pragmatism«, u: *Philosophy and Cognitive Science*, (ur.) Hookway i Peterson, Royal Institute of Philosophy, str. 1–17.

Ljudevit Hanžek

Epistemic and Instrumental Rationality

Abstract

Epistemic rationality is the rationality of belief, while instrumental rationality is the rationality of action. If it is possible for a belief to be instrumentally rational (or irrational), the conflict between epistemic rationality and instrumental rationality also seems possible. Incommensurability thesis claims that the described conflict is unsolvable because epistemic rationality and instrumental rationality cannot be meaningfully compared. However, if the reduction of one of these types of rationality to the other can be achieved, the conflict could be resolved (in principle). While the reduction of epistemic rationality to instrumental rationality can seem promising, categorical normativity which characterizes epistemic rationality remains a significant problem.

Key words

epistemic rationality, instrumental rationality, incommensurability thesis, categorical normativity, hypothetical normativity